

УДК 271.222:321.64](477.62)«1920/1980»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-101-108

Андрій ФЕСЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського», Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com

Ілля ЛУКОВЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної музичної академії України ім. П. Чайковського, Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ ДОНЕЧЧИНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В 1920–80-х рр.: ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Мета. Дослідження спрямоване на аналіз еволюції політики радянської влади щодо православних громад Донеччини, зокрема її правових, адміністративних та репресивних аспектів у 1920–1980-х роках. Особливу увагу приділено механізмам контролю, реєстрації та обмеження діяльності релігійних організацій у контексті державно-церковних відносин. **Наукова новизна.** У статті систематизовано та узагальнено архівні матеріали, що розкривають специфіку радянської політики щодо православних громад Донеччини. Дослідження розкриває юридичні аспекти реєстрації та функціонування релігійних громад, механізми репресій, а також роль церкви у суспільному житті регіону. Особливу увагу приділено відмінностям у політиці радянської влади щодо церкви у різні періоди: від НЕПу до хрущовських гонінь та пізньорадянських трансформацій. **Оригінальність дослідження.** Робота ґрунтується на маловідомих архівних документах, які дозволяють по-новому оцінити масштаби обмежень щодо релігійних громад Донеччини. Аналіз впровадження радянських правових норм та фактичних практик дозволяє поглибити розуміння політики щодо православної церкви в регіональному контексті. Виявлені відмінності у підходах радянської влади до регулювання релігійного життя дозволяють деталізувати загальну картину державно-церковних відносин у СРСР. **Висновки.** Аналіз радянської політики щодо православних громад Донеччини свідчить про її багаторівневий контроль, що поєднував правові, адміністративні та репресивні механізми. Хоча офіційно релігійні громади могли функціонувати, на практиці їх діяльність постійно обмежувалася. Незважаючи на політичний тиск, православні громади продовжували існувати, адаптуючись до змін державної політики та соціальних обставин.

Ключові слова: релігійні громади, радянська влада, Донеччина, репресії, легалізація, обмеження діяльності.

Andrii FESENKO

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of philosophy of the National Technical University of Ukraine "Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com

Illia LUKOVENKO

Associate Professor of the Department of Social Sciences of the Pyotr Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ORTHODOX COMMUNITIES OF DONETSK REGION UNDER THE SOVIET REGIME (1920s–1980s): THE EVOLUTION OF LEGALIZATION AND ACTIVITY RESTRICTION MECHANISMS

Abstract. The purpose. This study aims to analyse the evolution of Soviet policy towards Orthodox communities in the Donetsk region, focusing on its legal, administrative, and repressive aspects from the 1920s to the 1980s. Special attention is given to the mechanisms of state control, the process of registration, and the restrictions imposed on religious organizations within the broader context of church-state relations. **Scientific novelty.** The article systematizes and summarizes archival materials that provide insights into the specifics of Soviet policy regarding Orthodox communities in the Donetsk region. The study examines the legal framework for the registration and functioning of religious communities, the mechanisms of repression,

*and the role of the church in the region's social life. Particular emphasis is placed on the differences in Soviet religious policy across various historical periods – from the NEP era to Khrushchev's anti-religious campaigns and the transformations of the late Soviet period. **Originality of the research.** This study is based on previously unexplored archival documents that offer a fresh perspective on the scale of restrictions imposed on Orthodox communities in the Donetsk region. The analysis of Soviet legal regulations and their practical implementation enhances the understanding of religious policy in a regional context. The findings contribute to a more nuanced view of the Soviet government's approaches to controlling religious life, enriching the broader discourse on state-church relations in the USSR. **Conclusions.** The analysis of Soviet policy towards Orthodox communities in the Donetsk region reveals a multi-layered system of control that combined legal, administrative, and repressive mechanisms. Although religious communities were officially permitted to operate, their activities were systematically restricted. Despite political pressure, Orthodox communities continued to exist, adapting to shifts in state policy and social conditions.*

Keywords: religious communities, Soviet authorities, Donetsk region, repressions, legalization, restrictions on religious activities.

Постановка проблеми. Третє десятиліття XXI ст. ознаменувалося масштабними соціально-економічними та політичними змінами в Україні, що супроводжувалися процесами духовного оновлення та демократизації суспільства. У цей період національного відродження, поряд із зміцненням ідеї української державності та національної самосвідомості, відбувається активне відродження релігійної традиції. Прагнення суспільства до гуманізації суспільного життя й утвердження загальнолюдських цінностей зумовили значне зростання інтересу до духовної та культурної спадщини православної церкви. Все більшу увагу привертають питання, пов'язані з історією України, роллю релігії та православної церкви у формуванні духовного простору країни.

Попри формальне відокремлення від держави, православна церква залишається невід'ємною частиною суспільного життя та відіграє важливу консолідуючу роль. Водночас вона стикається з численними викликами: внутрішні розбіжності та поділ на кілька конфесій створюють суперечливу ситуацію, в якій кожна з гілок прагне утвердити своє духовне лідерство. Випробування, що випадають на долю українського православ'я сьогодні, не є унікальними, адже в різні історичні періоди воно зазнавало впливу суспільно-політичних процесів. Особливе місце займають драматичні події 1920–80-х рр., коли розгортаються взаємовідносини православної церкви з радянськими органами влади. Саме тоді були закладені та діяли механізми, які значною мірою визначили характер державно-церковних відносин в Україні радянської доби.

Аналіз останніх досліджень. Після розпаду СРСР розпочався новий етап у вивченні політики радянської держави щодо православної церкви, коли були зняті ідеологічні обмеження та введено в науковий обіг раніше недоступні матеріали. Праці А. Колодного, В. Єленського, О. Сагана, Б. Андрусишина, Б. Бондарюка, В. Вериги, І. Ісиченка, О. Нестулі, В. Ульяновського та ін. написані на основі багатого джерельного матеріалу, який раніше приховувався і не вводився до наукового обігу. Вони висвітлюють різні аспекти державно-церковних відносин у СРСР, розкриваючи механізми контролю й обмежень, що запроваджувалися радянською владою щодо релігійних громад.

Значний внесок у дослідження проблеми відносин держави та православної церкви на Донеччині зробили сучасні історики. Праці К. Хюреніної, М. Кузьменка, І. Козловського, О. Никифоренка, І. Луковенка, А. Фесенка, О. Форостюка та ін. розкривають сутність антирелігійної політики радянської влади у 1920–80-х рр. на території Донеччини, методи її проведення та наслідки. Дослідники аналізують як загальнодержавні тенденції, так і регіональні особливості цієї політики, звертаючи увагу на репресії щодо православного духовенства, контроль за діяльністю релігійних громад, а також зміну ставлення влади до церкви в різні періоди радянської історії. Використання архівних документів, спогадів очевидців та періодичних видань дозволяє простежити процеси офіційного оформлення, обмеження та підпорядкування православних громад державній політиці, що визначало їхню діяльність упродовж десятиліть.

Метою статті є комплексний історичний аналіз підходів радянської влади до обліку та регулювання діяльності православних громад на території Донеччини у період з 1920-х – до кінця 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. З огляду на високий рівень релігійності населення, особливо у сільській місцевості, радянська влада була змушена забезпечити можливість реалізації релігійних потреб громадян. Водночас офіційна політика спрямовувалася на те, щоб православна церква функціонувала не як єдина централізована інституція, а у формі окремих релігійних громад. Відповідно до Декрету від 22 січня 1919 р., всі релігійні об'єднання мали діяти виключно у статусі приватних товариств і спілок. До кінця 1922 р. єдиних нормативних вимог до організації релігійних громад не існувало. Мінімальна кількість засновників варіювалася: для релігійної громади вона

становила 20 осіб, а для релігійної групи – менше 20. В УСРР до середини 1923 р. засновниками релігійної громади повинні були бути щонайменше 20 осіб, а з липня того ж року вимога зросла до 50 активних членів громади. Після реєстрації релігійна громада отримувала право на використання державного майна для здійснення богослужінь, організацію молитовних зібрань і з'їздів, а також обрання або призначення священнослужителів для проведення релігійних обрядів. В адміністративній практиці радянської влади процес реєстрації супроводжувався значними обмеженнями. Зокрема, упродовж січня–листопада 1921 р. Адміністративним відділом НКВС УСРР було розглянуто 78 заяв про реєстрацію релігійних громад. Із них статuti 41 громади були офіційно затверджені, тоді як 37 отримали відмову через невідповідність поданих документів чинному законодавству, а також з політичних й економічних міркувань [1, арк. 179].

На початку листопада 1922 р. було ухвалено постанову ВУЦВК, що передбачала обов'язкову попередню реєстрацію релігійних громад у відповідних державних органах перед початком їхньої діяльності. Для отримання офіційного статусу засновники громади мали подати до органів влади належним чином оформлену заяву, сплатити гербовий збір за реєстрацію, а також надати протокол установчих зборів, статут у п'яти примірниках і список засновників у трьох примірниках. Право на заснування релігійної громади надавалося громадянам, які належали до відповідної релігійної конфесії та досягли 18-річного віку, за винятком осіб, позбавлених виборчих прав за рішенням суду [2]. Водночас діяльність священнослужителів суворо обмежувалася виконанням лише релігійних обрядів, без права втручання у внутрішні справи громади.

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР №31 райвиконкомам від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС УСРР №81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС УСРР №6 від 8 січня 1925 р. Для реєстрації релігійні громади мали надати відповідну заяву, підписану 50 засновниками громади, та квитанцію про оплату за публікацію в газеті повідомлення про реєстрацію громади тощо [3, арк. 6]. Згідно архівних матеріалів, у разі перереєстрації статуту, громада в Донецькій губернії мала заповнити спеціальну анкету, в якій зазначався «час заснування, кількість членів громади, їх вік, стать, соціальний стан і національний склад; основні положення віровчення, наявність цінностей; розміри доходів, характер взаємовідношень з владою та ін.» [4, арк. 13]. Згодом був ухвалений «Типовий статут релігійних громад», що складався з 7 окремих розділів, в яких зазначалися цілі, функції, склад і кошти громади; порядок зміни її статуту і ліквідації.

Одним із ключових документів, що визначав діяльність релігійних громад на території Донеччини, була «Угода», укладена з місцевим виконавчим комітетом. Цей документ містив тільки перелік обов'язків громади, що складався з десяти пунктів. Зокрема, пункт 2 забороняв проведення у культових спорудах політичних зібрань, спрямованих проти радянської влади, а також реалізацію, розповсюдження та зберігання друкованих матеріалів (брошур, листівок), що містили антирадянський зміст. Крім того, громадам заборонялося організовувати хорові та музичні гуртки, а також здійснювати будь-яку пропагандистську діяльність серед молоді поза межами молитовних зібрань [5, арк. 19]. «Угода» підписувалася представниками церковної «п'ятидесятки» або членами релігійної громади. Подальші зміни в Адміністративному кодексі УСРР (ст. 359) спричинили коригування правил реєстрації релігійних об'єднань. Так, деяким конфесіям дозволялося створювати невеликі релігійні групи з чисельністю засновників менше ніж 50 осіб. Крім того, було встановлено регламент проведення загальних зборів і з'їздів релігійних громад, що впливало на організаційні процеси їхньої діяльності.

Заяву на реєстрацію статуту (для створення нової релігійної громади або перереєстрацію) розглядала спеціально створена Міжві-домча комісія НКВС у справах неприбуткових спілок і об'єднань (МІКОСО). Органи влади повинні були протягом місяця зареєструвати громаду або повідомити їй про відмову у реєстрації. Центральна комісія складалася з представників НКВС (голо-ва), НКЮ та Всеукраїнської ради професійної спілки. У губерніях реєстраційні комісії існували при відділах управління губвиконкомів, до складу яких входили завідувач відділу управління або його заступник (голова), представники прокуратури й губпрофспілки. У 1925 р. губернські органи реєстрації змінюють на окружні, що діяли при адміністративних відділах окрвиконкомів. Вони складалися з голови окружного адмінвідділу, який очолював окружну міжурядову комісію, та голів окружних прокуратури й ради профспілки. Окружні МІКОСО своїх штатів не мали й користували-ся апаратами адмінвідділів окрвиконкомів [6, с. 645].

Після ухвалення спеціальної постанови губернського виконавчого комітету від 30 січня 1921 р. на території Донеччини розпочався процес офіційної реєстрації релігійних громад і груп.

Однак, як свідчать документи Донецького адміністративного відділу, ця діяльність здійснювалася без чіткої регламентації та не дала очікуваних результатів. Більшість статутів релігійних громад укладалася власне їхніми членами, без належного контролю з боку органів влади. Процедурою реєстрації опікувався лише начальник губернського відділу управління Ярошук, без погодження з МІКОСО [7, арк. 11].

В інструкції Донецькому губернському виконавчому комітету, приміром, зазначено, що для реєстрації в МІКОСО при губвиконкомі релігійна громада мала надати: заяву у 3-х примірниках; Статут у 5-ти примірниках; протокол загальних зборів у 3-х примірниках; список засновників (50 осіб) у 3-х примірниках; список служителів культу у 3-х примірниках; списки виконавчого органу у 3-х примірниках і списки віруючих у 3-х примірниках. Всі ці документи мали бути завірені в райвиконкомі [8, арк. 42]. Крім цього, на початку 1925 р., у зв'язку з виходом постанов НКВС, донецька влада отримала інструкції про зміни щодо реєстрації статутів релігійних громад та при складанні угод на молитовні будинки [9, арк. 17–18].

На початку своєї роботи органи реєстрації релігійних громад стикалися з багатьма проблемами, що приводило до нарікань з боку центральних органів влади, але згодом, починаючи з квітня 1923 р. намітилися певні позитивні зрушення. На той час у Слов'янському повіті була зареєстрована 91 громада і передано в оренду віруючим за договором 83 церкви, у Маріупольському повіті – 76 і 46, в Юзівському – 67 і 54 відповідно. У Старобільському повіті результати були дещо гіршими: станом на квітень 1924 р. зі 152 церков пройшли реєстрацію тільки 8. Всього в губернії на 31 квітня було легалізовано 478 церков і передано віруючим 308 храмів та 1 монастир [10, арк. 87–88]. Станом на 17 жовтня 1925 р., зареєстровані громади по Донецькому округу становили, загалом, 102 громади, з яких 62 – старослов'янські, 16 – синодальних, 1 – автокефальна [9, арк. 181].

На процес реєстрації наклали свій відбиток і особливості ситуації в Україні. Наприклад, в інструкції ДПУ від 21 серпня 1925 р. Донецькому губернському відділу зазначалося: «У підтвердження своїх неодноразових пояснень у справі перереєстрації церковних управлінь автокефальної (Липківської) та старослов'янської (Тихонівської) церкви Адміністративний відділ НКВС УСРР для неухильного керування та виконання пояснює, що церковні управління зазначених течій реєструвати не слід, тим більше, не треба давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [9, арк. 146]. Дещо раніше органи НКВС УСРР в інструкції від 7 липня 1925 р. Донецькому губернському виконавчому комітету додатково роз'яснили, що НКВС наполягає не чинити перешкод до реєстрації громадам нещодавно організованої течії, організаційно складеної під час Всеукраїнського собору єпископів і керованої архієпископом Катеринославським Йоаникієм (Соколовським), єпископом Лубенським Феофілом (Булдовським) та єпископом Подільським Павлом (Погорілком). Крім того, пропонувалося реєструвати їх єпархіальні та добродійні управління, давати їм дозвіл на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди після погодження з відповідними установами [9, арк. 132].

До того ж релігійні громади, які змінили свою церковну орієнтацію, мали розглядатися як щойно створені та представляти в загальному порядку на реєстрацію свої статuti, визначаючи уповноважених для складання угоди на молитовні будинки та майно [9, арк. 13]. Також реєстрація статутів релігійних громад (окрім церковних управлінь) проводилася незалежно від релігійної орієнтації. В директиві НКВС № 262, надісланій губернському відділу управління роз'яснювалося, що дозволяється реєстрація статутів релігійних громад тільки в губернському масштабі [11, арк. 306]. Таким чином, процес реєстрації релігійних громад з появою радянської влади на Донеччині був спрямований на встановлення контролю влади у справі регулювання церковних процесів.

Антирелігійна кампанія 1930-х рр. докорінно знищила православну мережу в регіоні, не залишивши жодної діючої православної громади. Управлінська система церкви була зруйнована вщент. Відповідно, ні про які реєстрації нових громад не могло бути і мови. Ситуація кардинально змінилася у роки нацистської окупації (з вересня 1941 р.), коли на території регіону відбувся сплеск релігійної активності. В результаті, відновили свою діяльність знищені громади, відкрилися церкви, відбудувалася організаційно-управлінська мережа [12, с. 47–64]. Втім звільнення краю від окупантів у вересні 1943 р. відкрило нову сторінку в історії православної церкви на Донеччині.

Нова реальність, з якою стикнулися органи радянської влади, коли повернулися на звільнену від нацистів територію краю, а також зміна політики щодо церкви, що відбулася починаючи з осені 1943 р., вплинули на формально-юридичні аспекти правового впорядкування діяльності православних громад. Відповідно, постало питання оформлення юридичного статусу тих громад, що виникли під час окупації. Ліквідація громад і повна зачистка релігійного простору, яка мала

місце перед війною, вже не вкладалася в офіційну політику влади. За даними уповноваженого Ради у справах РПЦ К. Чорноморченка (став одним з перших призначених уповноважених з 23 жовтня 1943 р., пропрацювавши на цій посаді до 1961 р.), на території Сталінської області під час окупації були відкриті 232 церкви та молитовні будинки (певно, їх було більше). Проте громади, що виникли вже після звільнення та намагалися зареєструватися, хоча і подавали відповідні документи, так і не отримували дозволу на легальне існування. Навпаки, у подальші десятиліття кількість зареєстрованих громад невпинно зменшувалася. Уповноважений Ради у справах РПЦ мав відповідні інструкції, як і що йому треба робити у площині процедури реєстрації громад.

Якою ж була процедура реєстрації православних громад у повоєнні роки? Місцеві органи влади керувалися прийнятою РНК СРСР 28 листопада 1943 р. Постановою № 1325 «Про порядок відкриття церков». Цей документ визначав нову політику щодо відкриття громад у цілому по СРСР та встановлював відповідну процедуру реєстрації. В грудні 1944 р. РНК прийняв Постанову «Про порядок відкриття церков і молитовних будинків на території, звільненій від німецької окупації», що стосувалася безпосередньо тих громад, з якими стикнулися радянські органи влади, коли вся територія України була звільнена від нацистів й якою фактично легітимізувалася та мережа, що виникла під час окупації, а місцевим органам влади рекомендувалося не закривати ці церкви та молитовні будинки. На час прийняття цієї Постанови, територія Сталінської області вже більше року як була звільнена і процес роботи з наявним православним загальом на той момент тривав вже кілька місяців. У серпні 1945 р. влада дозволила громадам придбавати транспортні засоби, будувати та придбавати у власність будинки для церковних потреб.

Потенційно процедура відкриття церков і молитовних будинків на території Сталінської області (як і в цілому по Україні) згідно цієї постанови була такою: подавалася заява віруючих про відкриття нової церкви або молитовного будинку, підписана не менш ніж 20-ма особами (повнолітніми громадянами, що мешкали у цій місцевості та не були позбавлені виборчих прав), яка мала потрапити до Сталінського облвиконкому. Також до заяви мали бути додані договір оренди на приміщення (він мав бути нотаріально завіреним), довідка про його технічний, санітарний та протипожежний стан, опис культового майна, що належало громаді. Документи потрапляли до рук уповноваженого Ради у справах РПЦ. На нього покладалася задача прийняти ці документи, взяти їх на облік, попередньо розглянути, провести необхідні перевірки. Якщо клопотання надходило в районний або міський виконком, то ці виконкоми, не виносячи свого рішення, мали переслати ці клопотання, разом з необхідними матеріалами, до облвиконкому, де вони знову ж таки потрапляли до рук уповноваженого.

Облвиконком мав дати свої висновки, де мало було вказано: чи дійсно заявники були уповноважені групою віруючих, або ж вони діяли за особистою ініціативою; в якому становищі знаходиться церковний будинок, про відкриття якого порушується клопотання віруючих, та як цей будинок використовується на даний момент; коли та за рішенням яких радянських органів церква була закрита; якою є кількість церков, які функціонують у даному районі або місті, та відстань до найближчої церкви від даного населеного пункту. Останнє, у випадку близькості якоїсь іншої церкви, часто було підставою відхилити, не задовольнити клопотання. Зібрати всі ці дані мали районні або міські виконкоми (на території яких порушувалося клопотання). Це належало зробити в десятиденний термін після надходження заяви від віруючих про відкриття церкви чи молитовного будинку, за дорученням обласного уповноваженого про здійснення такої експертизи. Після цього зібрані матеріали направлялися до облвиконкому. В жодному разі районні або міські виконкоми не мали права самостійно виносити рішення стосовно відкриття або не відкриття нової громади. Районні або міські виконкоми не мали права повідомляти віруючим про ситуацію з їхньою заявою (чи буде вона задоволена, чи ні), домовлятися з віруючими про ремонт культової споруди, вимагати від віруючих сплати податків і страхових виплат за приміщення, яке їм поки що не передавалося, а можливо, й не буде передано, не могла дати дозвіл на проведення разових богослужінь в цих приміщеннях, скликання зборів віруючих, проведення виборів виконавчих органів громад.

Після схвалення місцевим органом, зібрані документи та матеріали надсилалися у Москву – до Ради у справах РПЦ. Остання розглядала на своєму засіданні заяви, що надходили до неї з усього Союзу та попередні рішення подавала у РНК СРСР для остаточного схвалення. Після схвалення РНК, Рада доводила рішення до облвиконкому для подальшої реєстрації нової релігійної громади й оформлення передачі віруючим приміщення. Для цього районному чи міськвиконкому треба було відрядити спеціальну особу, яка від імені виконкому укладала договір про передачу

культового приміщення та майна в безстрокове, безоплатне користування та володіння. На місцеві органи влади покладался контроль за тим, щоб громада не починала діяльність, доки не отримає довідку про свою реєстрацію.

Процедура реєстрації громад була, як бачимо, досить громіздкою. Значна кількість суб'єктів, які брали участь у цьому процесі, робила процес реєстрації доволі складним. Процес контролювався протягом всього часу тими чи іншими владними установами, що робило його цілком підконтрольним. Установка центральних органів влади щодо стримування росту громад влаштовувала владу саме своєю складністю та бюрократичністю: «Встановлений порядок реєстрації релігійних громад, передачі їм культових споруд та майна на практиці виявився надмірно забюрократизованим. Він давав змогу державним органам і посадовим особам, особливо на місцях, довільно трактувати положення відповідних постанов та інших нормативно-правових документів і вирішувати релігійні проблеми на власний розсуд» [13, с. 107].

По суті ж діяльність відповідних органів влади у перші кілька років після деокупації звелася до юридичного оформлення вже існуючих громад. Ця робота зайняла деякий час і в цілому на території області була завершена до кінця 1946 р. Клопотання ж про відкриття нових громад задоволені не були. Кількість клопотань від віруючих про відкриття нових громад у повоєнний час була не так, щоб велика, але була та мала тенденцію до коливання. Зокрема, з таблиці 1 видно відповідну динаміку за перше післяокупаційне десятиліття [14, с. 242].

Таблиця 1

**Статистика надходження клопотань про відкриття нових храмів
у Сталінській (Донецькій) області в 1943–1953 рр.**

	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Місто	1	1	4	3	3	1	4	2	-	1	2
СМТ	-	6	3	4	6	2	6	6	2	3	13
Село	-	5	14	16	1	3	3	10	1	9	3
всього	1	12	21	32	10	6	13	18	3	13	18

Тобто, не важко помітити, що найбільш активними були сільські та селищні громади. Загалом же, в 1943–1958 рр. віруючими були порушені щонайменше 219 клопотань. Жодне з них так і не було задоволено. Відбувався зворотний процес – вилучення з користування молитовних будинків, а отже, й зняття з реєстрації громад. У віруючих вилучалися ті приміщення, що до війни використовувалися для культурно-освітніх, господарських потреб (сільради, школи, склади, бібліотеки тощо), але які, своєю чергою, були колишніми церквами, що ще у 1930-х рр. забиралися у віруючих (власне під час окупації, віруючі, коли відновлювали діяльність громад, повертали своє). Віруючим пропонувалося знайти нове приміщення (щоб залишитися діяти надалі легально), але у випадку невдачі – громада знімалася з реєстрації.

Така громіздка бюрократична процедура реєстрації зберігалася протягом першого повоєнного десятиліття. Тільки в 1955 р. відбулося реформування процедури в бік певного спрощення: 17 лютого 1955 р. РМ СРСР прийняла Постанову № 259 «Про зміни в порядку відкриття молитовних будинків». Кінцеве рішення покладалося на Раду Міністрів відповідної республіки (у нашому випадку УРСР), а не РМ СРСР, за погодженням з Радою у справах РПЦ. Втім це ніяк не позначилося на кількості громад у бік зростання, навпаки, кількість зареєстрованих громад невпинно зменшувалася [14, с. 94].

Таблиця 2

**Статистика зміни кількості православних громад
на території Сталінської області в 1945–1961 рр.**

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
231	210	210	210	207	199	195	195	194	191	189	189	188	188	186	162	137

У підсумку, процедура реєстрації / знаття з реєстрації церков і молитовних будинків набула завершеного вигляду з початком хрущовських гонінь, коли був прийнятий новий алгоритм цієї процедури. Постанова РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи» та відповідна постанова РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. визначили, що реєстрація та знаття з реєстрації православних релігійних організацій, відкриття та закриття

храмів і молитовних будинків мали здійснюватися згідно рішень виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з Радою у справах РПЦ, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше. Втім це не так спрощувало процедуру реєстрації, як процедуру зняття з реєстрації, чим влада у подальші роки активно користувалася [15, с. 18]. Цього ж року відбулася заміна уповноваженого: на зміну К. Чорноморченку (якому на той момент було вже 67 років) прийшов Г. Гомля.

У першій половині 1960-х рр. (період хрущовських гонінь) кількість православних громад на території області скоротилася в рази: зі 162 у 1960 р. – до 137 у 1961 (див. таблицю вище), а у 1966 р. їх залишилося тільки 94. Зазначимо також, що у 1965 р. Рада у справах РПЦ була об'єднана із Радою у справах релігійних культів у єдиний орган – Раду у справах релігій при РМ СРСР. У такому форматі вона проіснувала до кінця радянської влади. Г. Гомля продовжив працювати, але вже на посаді уповноваженого Ради у справах релігій до 1980 р., коли його замінив Л. Серпілін. Цього ж року до штату уповноваженого на посаду референта прийшов І. Козловський.

Відзначимо, що у 1980-х рр. зафіксована найнижча цифра зареєстрованих православних громад у повоєнний час – 87 (у 1981–1987 рр. ця кількість не змінювалася). Це мінімальна кількість за весь повоєнний час [16, с. 196]. Можна стверджувати, що зміна уповноваженого та поява в апараті компетентних осіб (І. Козловський) зумовила стабілізацію в кількості зареєстрованих громад і припинила практику їхньої ліквідації. Докорінно ситуація змінилася лише у другій половині 1980-х рр., коли в добу Перебудови відбулася зміна політики щодо церкви. Саме тоді спрощена процедура реєстрації / зняття з реєстрації церков і молитовних будинків, нарешті, запрацювала у правильному напрямі: у 1989 р. православних громад стало вже 89, у 1990 р. – 101, а у рік здобуття незалежності їхня кількість зросла до 145 [17, с. 251].

Висновки. Складний і суперечливий процес реєстрації релігійних громад на території Донеччини розпочався з перших місяців встановлення радянської влади та продовжився у 1920-х рр. Радянська влада, декларуючи формальну можливість функціонування релігійних об'єднань, на практиці запроваджувала жорсткі обмеження та бюрократичні процедури, спрямовані на посилення контролю за діяльністю православних громад. Обов'язкові вимоги щодо реєстрації, численні адміністративні перепони та регулярне внесення змін до нормативної бази ускладнювали процес утворення нових громад, що призводило до скорочення їхньої кількості та зменшення впливу релігії в суспільному житті. З 1930-х рр. влада посилювала антирелігійну політику, запровадивши нові обмеження для релігійних громад. Встановлення суворих норм щодо кількості засновників, необхідність реєстрації через міжвідомчі комісії та запровадження «Угоди» між релігійною громадою й органами місцевої влади стали ефективними засобами державного контролю. Це призвело до часткової ліквідації православних громад і знищення церковної структури. Лише з приходом німецької окупаційної влади ситуація змінилася – почалося відродження церковного життя, що тривало до повернення радянської адміністрації. Після 1943 р. радянська влада переглянула свою релігійну політику, частково легалізувавши діяльність релігійних громад, але залишаючи їх під пильним державним контролем. Загалом, радянська антирелігійна політика в 1920–80-х рр. на Донеччині була спрямована на поступове обмеження та знищення релігійного життя, хоча в окремі періоди православна церква отримувала можливість часткової легалізації. Це свідчить про гнучкість радянської влади у питаннях контролю за релігією, що змінювалася відповідно до політичних обставин і державних інтересів.

Список літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Київ (ЦДАВО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 507. 294 арк.
2. *Бюлетень НКВС УСРР*. 1922. № 13–14.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Київ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. 205 арк.
4. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 1. Оп. 1 Спр. 1497. 46 арк.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 5146. 231 арк.
6. Фесенко А. Взаємовідношення між радянською владою та релігійними організаціями в Донбасі у 1924–1925 рр. *Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень*: мат. Міжн. наук.-практ. конф. «Людина–Світ–Культура». Київ, 2004. С. 645–647.
7. ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1068. 73 арк.
8. ДАДО. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 1. 154 арк.
9. ДАДО. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 8. 220 арк.
10. ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2187. 111 арк.

11. ДАДО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 5. 856 арк.
12. Луковенко І. Православ'я на Донеччині в умовах радянського режиму (1917–1991 рр.). *Релігієзнавчі нариси*. 2019. № 9. С. 47–64.
13. Войналович. В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–60-х рр.: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
14. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках. Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавери», Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. 353 с.
15. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х рр. і сучасна практика міжконфесійних відносин / відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
16. Нікіфоров К. С. Державна політика СРСР у справах релігій 1965–1991 рр.: на матеріалах Донецької області: дис. ... д-ра філософії: 032. Київ, 2023. 197 с.
17. Фесенко А., Папаяні І. Релігійна ідентичність. Вияви на Донеччині в другій половині 60-х – 80-і рр. XX ст. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 245–261.

References

1. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 1. File 507. [in Russian].
2. *Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR*. (1922), 13–14 [in Russian].
3. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 1. Inv. 20. File 2006. [in Russian].
4. State Archives of Donetsk Region. Fund. 1. Inv. 1. File 1497 [in Russian].
5. State Archives of Kharkiv Region. Fund. 203. Inv. 1. File 514b [in Russian].
6. Fesenko, A. (2004). The relationship between the Soviet government and religious organizations in Donbas in 1924–1925. *Current problems of philosophical, political and religious studies*. Kyiv, 645–647 [In Ukrainian].
7. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 3. File 1068 [in Russian].
8. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-575. Inv. 1. File 1 [in Russian].
9. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-575. Inv. 1. File 8 [in Russian].
10. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 1. File 2187 [in Russian].
11. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-2. Inv. 2. File 5 [in Russian].
12. Lukovenko, I. (2005). Orthodoxy in the Donetsk region under the Soviet regime (1917–1991). *Relihiieznavchi narysy [Religious studies]*, 9, 47–64 [In Ukrainian].
13. Voinalovych, V. (2005). Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse. Kyiv [In Ukrainian].
14. Lukovenko, I. (2011). The Soviet state and Russian Orthodox Church in Donetsk region in 1943–1964. Donetsk [In Ukrainian].
15. Danylenko, V. (ed.). (2010). Religious Policy in Ukraine in the 1960s–1980s and the Modern Practice of Interfaith Relations. Kyiv [In Ukrainian].
16. Nikiforov, K. (2023). State Policy of the USSR in Religious Affairs in 1965–1991: on the Materials of Donetsk Region: PhD dissertation. Kyiv [in Ukrainian].
17. Fesenko, A., Papayani, I. (2010). Religious identity. Manifestations in the Donetsk region in the second half of the 60s–80s of the 20 century. *Filosofski obrii [Philosophical Horizons]*, 9, 245–261 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025